

ГІСТОРЫЯ, ФІЛАСОФІЯ, ФІЛАЛОГІЯ

УДК 930.2(438):94(476)“13/17”

С.П. СТРАНКОЎСКИ

ПОЛЬСКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ГАРАДСКОГА САМАКІРАВАННЯ БЕЛАРУСІ Ў КАНЦЫ XIV – XVIII стст.

У артыкуле разгледжаны працы польскіх гісторыкаў, пачынаючы з Б. Граіцкага, П. Шчэрбіча, якія згрупаваны па часе правядзення іх даследаванняў і прыналежнасці да розных школ. Праведзена параўнанне поглядаў польскіх гісторыкаў у розныя перыяды, вылучаны падабенства і супрацьлегласці, зроблены высновы аб недахопах і станоўчых момантах даследаванняў. Адзначаны працы, якія дазваляюць правесці параўнанне працэсу развіцця самакіравання з польскімі гарадамі, даследаванні, якія носяць даведачна-інфармацыйны характар. Адзначаны спрэчныя пункты гледжання па асобных пытаннях, якія патрабуюць далейшага вывучэння.

Уводзіны

У польскай гістарыяграфіі пытанне гарадскога самакіравання і гарадскога права прадстаўлена дастаткова шырока. Гэта дае магчымасць высветліць погляды польскіх гісторыкаў на становішча самакіравання ў беларускіх гарадах і правесці параўнанне з уласна польскім гарадскім самакіраваннем.

Асноўная частка

Першыя нарысы гарадскога самакіравання мы знаходзім ужо ў працах Б. Граіцкага і П. Шчэрбіча XVI ст., якія пераклады выданняў нямецкага права дапаўнялі ўласнай практыкай і практыкай тагачасных магдэбургскіх судаў [1–8].

На хвалі распаўсюджвання ідэй Асветніцтва ў другой палове XVIII ст. у Рэчы Паспалітай рэзка ўзрастае цікаўнасць да прававога і эканамічнага стану дзяржавы. Праводзіцца сістэматызацыя заканадаўства і спробы яго ўдасканалення. Нарыс прававога становішча гарадоў і мяшчан канца XVIII ст. мы знаходзім у кнігах В. Скіштускага “Prawo polityczne Narodu Polskiego” [9], Т. Астроўскага “Prawo cywilne albo szczegolne Narodu Polskiego”, у якіх пазначаны асаблівасці гарадоў ВКЛ [10].

У XIX ст. гісторыяй гарадоў займаліся прадстаўнікі гісторыка-юрыдычнай школы.

Ян Вінцэнт Бандтке, разглядаючы гісторыю развіцця гарадскога права ў Польшчы, адзначаў, што граматы на нямецкае права давалі не яго зборы і кнігі, а ўзор і прыклад звычайных правоў, а менавіта: вызваленне ад часткі або ўсёх падаткаў і павіннасцей, асобны суд, гарадскі ўрад, права прыняцця сваіх уставаў, права вызначэння і збору падаткаў на патрэбы горада [11, с. 85-92]. Сцвярджаў, што на момант адмены сеймам у 1776 г. Магдэбургскага права ў гарадах ВКЛ там было пад сто пяцьдзесят магдэбургій. Сам гэты акт лічыў вельмі шкодным для развіцця гарадоў [11, с. 150]. Ён жа разгледзеў сярод іншых адміністрацыйных і судовых устаноў гарадскія органы ўлады і суды ў розныя перыяды існавання Рэчы Паспалітай [12, с. 25-28; 192].

Міхал Балінскі паказаў у сваім творы гісторыю Вільні, парадак атрымання прывілеяў на Магдэбургскае права, канфірмацыйных актаў, змясціў у ім шэраг дакументаў, якія датычацца самакіравання горада [13].

Вялікая колькасць прац прысвечана ўласна польскім узорам гарадскога самакіравання, аднак уяўляе цікавасць у параўнальным плане. Пранікненне нямецкага права ў Польшчу, фарміраванне сістэмы ўласных судовоў нямецкага права, прывілеі польскіх каралёў, звязаныя з гэтым працэсам, даследаваў у сваёй працы “O założeniu sądów wyższych prawa niemieckiego na zamku Krakowskim” Міхал Бабжынскі [14]. Антоні Зыгмунт Гельдль разглядае ў прававы стан мяшчан Рэчы Паспалітай [15]. Нямецкае права і стан мяшчанства на момант пачатку распаўсюджання нямецкага права ў ВКЛ выклаў Рамуальд Губэ [16]. Характарыстыку гарадской палітыкі Ягелонаў можна знайсці ў працы Ваўжынца Суравецкага “O upadku przemysłu i miast w Polsce” [17].

Вялікі ўклад у даследаванне самакіравання на нямецкім праве ўнёс У.А. Мацяёўскі. Ён лічыў, што “Магдэбургскае права схілялася да славянскіх звычаяў”. На яго думку, польскія манархі прыйшлі да высновы, што ў мэтах адбудовы гарадоў яны павінны быць адзелены ад воласці. Мяшчане ж жадалі пазбавіцца ад валаснога права, каб ім зручней было займацца рамяством і гандлем. Манархі, даючы нямецкае права гарадам, імкнуліся да збліжэння шляхты і мяшчан, сцвярджае У.А. Мацяёўскі. Разглядаючы гарады “Літвы”, гісторык пісаў, што і да набывання магдэбургскага права яны мелі кіраванне ў асобе войта, а мястэчкі, якія рэдка карысталіся нямецкім правам, усё ж такі мелі льготы. У працы ёсць значныя хібы ў фактах і датах [18].

У пачатку ХХ ст. з’яўляецца шэраг прац, у якіх гаворка ідзе аб прававым стане асобных гарадскіх паселішчаў. Пшэмыслаў Дамбоўскі разглядае ў правы прывілеяваных гарадоў, дадзеныя ім сеймавымі канстытуцыямі [19, с. 165-170]. Аляксандр Ябланоўскі даў нарыс развіцця падляшскіх гарадоў, у тым ліку і іх прывілеяў, у сваёй працы, прысвечанай Падляшшу ў XVI ст. [20, с. 78-95; 21, с. 53-78].

Гістарыяграфія Другой Рэчы Паспалітай таксама змяшчае шэраг даследаванняў гісторыі гарадскога самакіравання.

Станіслаў Кутшэба лічыў, што гарады ў ВКЛ з’явіліся не па прычыне паступовага развіцця, а па прычыне рэцэпцыі іншаземных устанавленняў, а менавіта права нямецкіх гарадоў. Таму ў гарадах Беларусі і Літвы адразу ўсталёўваліся гатовыя ўзоры, якія меліся ў Прусіі і Польшчы. С. Кутшэба сцвярджаў, што панаванне натуральнай гаспадаркі прывяло да вельмі слабага развіцця гарадоў і мяшчанства ў ВКЛ. На думку гісторыка, гарады, якія засноўваліся на нямецкім праве, атрымоўвалі лакацыйныя прывілеі на Хэлмінскім або Шрэдскім праве, а кіраваліся правам, заснаваным на Саксонскім Зярцале і Магдэбургскім праве. Пры гэтым насельніцтва гарадоў было не нямецкім, а польскім і рускім. Арганізацыю ўлады ў горадзе гісторык поўнасьцю атаясамліваў з польскімі ўзорамі. На чале горада змяшчаў раду, якая была “органам самакіравання і аўтаноміі”, выбіралася войтам і паспольствам, а сама выбірала бурмістраў. Побач з радаю былі войт і лава: войт быў дзедзічным, а лаву, як судовы орган, выбірала рада [22, с. 70-73].

Іва Яворскі разглядаў развіццё магдэбургскага ладу на Беларусі на прыкладзе Вільні, Берасця і Друі [23]. Іх рысы самакіравання ён распаўсюджаў на ўсе астатнія гарады ВКЛ ягелонскага перыяду.

І. Яворскі, аналізуючы прывілеі на Магдэбургскае права гарадам ВКЛ, гаворыць, што першыя з іх былі вельмі беднымі па змесце: надавалі нямецкае права, акрэслівалі стан горада і яго адносіны з службоўцамі дзяржавы. Глумачыць І. Яворскі гэта тым, што спасылка ў граматах на польскія гарады давала поўны

ўзор самакіравання, правоў і абавязкаў горада. Невялікую колькасць згадак у прывілеях пра землі горада гісторык тлумачыць тым, што ў большасці яны даваліся ўжо існуючым гарадам. У сувязі з адрозненнямі рэальных абставін у ВКЛ у параўнанні з Польшчай уладам, якія хацелі перанесці сюды арганізацыю польскіх гарадоў поўнасьцю, прыходзілася яе змяняць, дапаўняць, “латаць”. Найбольш падрабязна Яворскі разглядае прывілеі ў галіне павіннасцей, падаткаў, эканомікі гарадоў [24].

Працягваецца разгляд гістарычнага развіцця асобных гарадоў ВКЛ, у тым ліку і іх самакіравання. Даследуючы гісторыю Вільні, Уладзіслаў Каваленка гаворыць аб тым, што прывілеі, дадзеныя гарадам, вылучалі іх з вясковага акружэння, падымалі да ступені атрымання магдэбургскіх прававых нормаў, садзейнічалі развіццю мяшчанскага саслоўя. Межы прывілеяванасці пры гэтым вызначала “ласка пануючага” [25, с. 10]. Ота Хедэман у сваім творы разглядаў самакіраванне Дзісны і Друі, параўноўваў яго ў вялікакняжацкім і прыватнаўласніцкім уладаннях, некалькі ідэалізуючы яго [26]. Звесткі па гарадскіх паселішчах Ваўкавыскага рэгіёна XVII ст. прыводзяцца ў артыкуле Стэфана Калянкоўскага “Powiat Wołkowyski w końcu w. XVII” [27].

Адной групе прывілеяў – прывілеям на карыстанне лясамі, сенажацямі, рыбную лоўлю – прысвечана праца Генрыка Лаўмяньскага «„Whody” miast litewskich» [28]. Севярын Віславух таксама разглядае адзін від павіннасцей гарадоў – камунікацыйныя [29].

Асобныя працы гэтага перыяду можна выкарыстаць у параўнальным плане. Агульны нарыс развіцця Магдэбургскага права ў Польшчы можна знайсці ў працы Яна Птасьніка “Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce” [30]. Оскар Лангэ прааналізаваў лакацыю вялікапольскіх гарадоў на нямецкім праве [31].

У пасляваенны час тэма магдэбургскага самакіравання закранаецца ў працах Станіслава Александровіча [32–36]. У яго артыкулах падаюцца даты надання нямецкага права гарадскім паселішчам. Ён адзначае, што малая колькасць прывілеяў на Магдэбургскае права да канца XIV ст. – сведчанне слаблага яшчэ развіцця гарадоў ВКЛ [34, с. 48]. С. Александровіч лічыць прычынай надання Магдэбургскага права рост значэння асобных гарадоў і імкненне іх жыхароў атрымаць “прывілеі на гарадское права, якія б прызналі за гарадамі самакіраванне, уласны суд”, сцісла вызначылі б падаткі гараджан на карысць гаспадара і дзяржавы і вырашылі асобныя гаспадарчыя пытанні. Манархі ж імкнуліся гэтым шляхам палепшыць становішча гарадоў і павялічыць даходы свайго скарба [33, с. 144]. С. Александровіч адзначае, што ў ВКЛ, у адрозненне ад Польшчы, гарадское права мелі толькі найбольшыя гарады, некаторыя мястэчкі, астатнія ж не адрозніваліся па прававым становішчы ад вёсак, аднак пры гэтым дадае, што “элементы самакіравання ў гарадах калі-некалі з’яўляліся перад атрыманнем гарадскіх правоў” [33, с. 147].

Акрамя таго, С. Александровіч не пагаджаецца з С. Кутшэбам, гаворачы, што нельга лічыць паўстанне гарадоў вынікам рэцэпцыі замежнага права, што адбывалася не паўстанне, а прававое вылучэнне гарадоў і стварэнне асновы для самакіравання. Выключэнне пры гэтым складала толькі Падляшша, дзе адчуваўся значны ўплыў Мазовіі і адбывалася польская каланізацыя. Этапамі развіцця гарадскога права было ўстанаўленне вялікімі князямі войтаў і лаўнікаў як элемента ўласнага кіравання і суда, а затым – наданне прывілеяў на Хэлмінскае, а потым Магдэбургскае права ці адразу на Магдэбургскае права, што было значна часцей. У наданні нямецкага права магло быць таксама два этапы – наданне

“меншага” і поўнага Магдэбургскага права. Пры гэтым, па словах С. Александровіча, нават поўнае Магдэбургскае права не вызваляла гараджан ад шэрага павіннасцей на карыць дзяржавы. С. Александровіч адзначае таксама, што і без увядзення Магдэбургскага права ў беларускіх гарадах утвараліся формы самакіравання, якія ён дэманструе на прыкладзе Оршы (войт і шэсьць лаўнікаў, потым войт і чатыры сотнікі), што ў Магілёве, напрыклад, суіснавалі інстытуты самакіравання на нямецкім праве і архаічныя яго інстытуты (сотнікі і дзесятнікі) [35, с. 72-77].

Значны ўклад у даследаванні гісторыі самакіравання беларускіх гарадоў унёс Юльёш Бардах. Ён адзначае спецыфічныя рысы гарадоў на Магдэбургскім праве (прафесійную структуру насельніцтва, пабудову, арганізацыю асобнай улады і суда, асобнае правае становішча насельніцтва), якія замацоўваліся лакальнымі дакументамі – “прававым выразам адасаблення горада ад астатняй тэрыторыі, а мяшчанства як саслоўя ад астатняга насельніцтва”. Даследчык выдзяляе дзве ступені Магдэбургскага права – малое і вялікае [37, с. 48]. Магдэбургскае права больш адпавядала таварна-грашовым адносінам. Распаўсюджанне Магдэбургскага права ў Вялікім Княстве Літоўскім Ю. Бардах разглядае як частку ўсеагульнага цэнтральна- і ўсходнееўрапейскага працэсу рэагэнцыі нямецкага права, а таксама як вынік дзейнасці гаспадара, мяшчанства ж пачало дабівацца яго толькі з другой паловы XVI ст. [38, с. 24, 33]. Ю. Бардах выдзяляе наступныя адрозненні ў самакіраванні беларускіх гарадоў у параўнанні з польскімі: Магдэбургскае права з’яўлялася выключна рысай гарадоў, вёскі яго не мелі; малое распаўсюджанне яго ва ўсходняй Беларусі як вынік жыццязольнасці рускай воласці, цэнтрам якой быў горад, а Магдэбургскае права гэты валасны лад руйнавала і аслабляла пазіцыі мяшчанства; тры этапы распаўсюджання нямецкага права (канец XIV – пачатак XV ст., 1492 – 1505 гг., другая палова XVI – XVII стст.); наяўнасць гарадоў, якія не мелі Магдэбургскага права, але набліжаліся да прывілеяваных гарадоў у павіннасных пытаннях і войтаўскай арганізацыі; дваістасць упарадкавання і права гарадоў; рэагэнцыя без удзелу этнічных нямецкіх элементаў [38, с. 27, 28, 31, 33, 45, 50]. Ю. Бардах выдзяляе ў наданні гарадскіх правоў два этапы: 1) аддзяленне ад воласці, акрэсленае эканамічнае ўпарадкаванне, увядзенне войтаўства; 2) увядзенне ўласна Магдэбургскага права. Даследчык лічыць, што войт прадстаўляў гаспадара, не ўваходзіў у магістрат і што арганізацыя гарадской улады залежала ад велічыні горада, яго этнічна-рэлігійнага складу, суадносін сацыяльных сіл [38, с. 29, 39, 40].

Мацей Нойман даследаваў склад фармуляраў Магдэбургскіх граматаў, дадзеных гарадам Беларусі і Падляшша [39, с. 41-46]. Уладзімеж Ярмолік разглядае працэс развіцця гарадскога права на прыкладзе 24 паселішчаў Падляшша, якое пасля 1569 г. увайшло ў склад Кароны. Лічыць, што ў першай палове XV ст. пад мазавецкім уплывам гэта было Хэлмінскае права, а з канца гэтага стагоддзя – Магдэбургскае права. Тады ж адбывалася і замена Хэлмінскага права Магдэбургскім у пэўных гарадах. У большасці сваёй нямецкае права набывалі ўжо існаваўшыя гарадскія паселішчы, некаторыя ператвараліся ў гарады з сёл або засноўваліся на “сырым карані”. Напачатку самакіраванне было прадстаўлена войтамі і надавалася толькі перасяленцам, а затым ужо распаўсюджвалася на астатнюю частку жыхароў, у тым ліку і на “рускіх”. Распаўсюджанне Магдэбургскага права ў ВКЛ, на думку У. Ярмоліка, наогул пачыналася з заходняй часткі [40].

Значны масіў утвараюць даследаванні польскіх гісторыкаў, прысвечаныя развіццю самакіравання ўласна польскіх гарадоў. Вялікі ўклад у даследаванні нямецкага права польскіх гарадоў і вёсак унеслі Г. Самсановіч [41-44],

М. Багуцка [41, 45–49], С. Курась [50], З. Рымашэўскі [51], Р. Шчыгел [52–57], Б. Зентара [58]. Іх працы даюць шырокае магчымасці для аналізу працэсу распаўсюджвання нямецкага права ў Польшчы і параўнання яго з аналагічным працэсам у ВКЛ. Побач з комплекснымі даследаваннямі мелі месца і працы, у якіх закранаюцца асобныя аспекты гарадскога самакіравання. Ролю гарадской абшчыны ў гарадах Польшчы з Магдэбургскім правам даследавала Крысціна Каміньская [59]. Выданню Тухольчыкам крыніц Магдэбургскага права і параўнанню іх з першакрыніцамі прысвяціў сваё даследаванне Уладзіслаў Баярскі [60]. Збышак Гурчак разглядае развіццё вялікапольскіх мястэчак у познім Сярэднявеччы [61].

Вялікую цікаўнасць для даследавання гарадскога самакіравання на Беларусі ўяўляюць выданні XIX – пачатку XX стст., якія маюць даведчна-энцыклапедычны характар. Даведчны матэрыял пра развіццё гарадоў, у тым ліку іх самакіраванне, можна знайсці ў такіх выданнях, як Т. 3 “Starozyna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym” [62]; “Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich” (Т. 1–15, Warszawa, 1880 – 1902) [63]. Звесткі пра органы гарадскога самакіравання і іх службоўцаў змяшчае “Encyklopedia staropolska” (Т. 1–4, Warszawa, 1900 – 1904) [64]. Слоўнікі актавай мовы маюцца ў выданнях Баляслава Уланоўскага [65], Зыгмунта Цаліхоўскага [66].

Заклучэнне

Падводзячы вынік, трэба адзначыць вялікі ўклад польскіх гісторыкаў у даследаванне гарадскога самакіравання Рэчы Паспалітай у цэлым і Беларусі ў прыватнасці ў канцы XIV – XVIII ст. Пачынаючы з апісальных прац Скішэтускага і Астроўскага, адбывалася назапашванне фактычнага матэрыялу, які стварыў аснову для далейшых даследаванняў. У XIX ст. пануючым быў фармальна-юрыдычны падыход да праблем гарадскога самакіравання, яго прававых падстаў. Да Другой сусветнай вайны панавалі погляды на вызначальны ўплыў польскіх узораў на канкрэтныя формы і змест самакіравання гарадоў ВКЛ. Гэта пазіцыя знайшла ўвасабленне ў творах С. Кутшэбы, які амаль адмаўляў беларускім гарадам у наяўнасці ўласных асаблівасцей самакіравання і гарадскога права. Змена метадалагічных падыходаў у творах пасляваеннай польскай гістарыяграфіі дазволіла такім славутым гісторыкам, як С. Александровіч і Ю. Бардах зрабіць шэраг важных высноў па станаўленні, структуры і дзейнасці гарадскога самакіравання Беларусі. Пры гэтым асобныя тэзісы, як, напрыклад, пра існаванне вялікага і малога, ці поўнага і няпоўнага Магдэбургскага права, здаюцца даволі спрэчнымі і патрабуюць далейшага вывучэння.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. **Groicki, B.** Artykuły Prawa Magdeburskiego ktore zową Speculum Saxonum z Lacińskiego Języka na Polskie przelozone y znowu Drukowane / B. Groicki. – Kraków, 1565.
2. **Groicki, B.** Porządek sądów miejskich / B. Groicki. – Kraków : Drukował Łazarz Andrusowicz, 1559.
3. **Groicki B.** Reyestr do Porządku y do Artykułow Prawa Magdeburskiego y Cezarskiego / B. Groicki. – Kraków, 1567.
4. **Groicki, B.** Ten postępek wybran iest z Praw Cezarskich / B. Groicki. – Kraków, 1559.
5. **Groicki, B.** Tytuły Prawa Magdeburskiego do Porządku y do Artykułow pierwey po Polsku wydanych / B. Groicki. – Kraków, 1575.
6. **Groicki, B.** Ustawa płacey u Sądow w Prawie Magdeburskim / B. Groicki. – Kraków, 1559.

7. **Szczerbicz, P.** Ius municipale, to jest prawo miejskie magdeburskie nowo z łacińskiego i niemieckiego na polski język [...] przełożone / P. Szczerbicz. – Lwow, 1581. – 237 p.
8. **Szczerbicz, P.** Speculum Saxonum albo Prawo Saskie y Maydeburskie, porządkiem obiecada z łacińskich y niemieckich exemplarzow zebrane, a na polski język [...] przełożone [...] / P. Szczerbicz. – Lwow, 1581.
9. **Skrzetuski, W.** Prawo polityczne Narodu Polskiego / W. Skrzetuski. – Warszawa : Drukarnia J-K-Mci y Rzeczypospolitey u XX. Sclarum Piarum, 1782. – T. 2. – P. 90–148.
10. **Ostrowski T.** Prawo cywilne albo szczegolne Narodu Polskiego / T. Ostrowski. – Warszawa: Drukarnia J-K-Mci y Rzeczypospolitey u XX. – Sclarum Piarum, 1784. – P. 29–39.
11. **Bandtkie, J.W.** Zbiór rozpraw o przedmiotach prawa polskiego / J.W. Bandtke. – Warszawa. – Wilna: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego Imper. – Wilen. Uniwer. Typografa, 1812. – 211 p.
12. **Bandke, J.W.** Rozprawy o prawie i sądownictwie karzącem i o urzędach w dawnej Polsce / J.W. Bandtke. – Warszawa : Drukarnia Banku Polskiego, 1868.
13. **Baliński M.** Historia Miasta Wilna / M. Baliński. – Tom 1 – 2. – Wilno : Drukiem Antoniego Marcinowskiego, 1836.
14. **Bobrzyński, M.** O założeniu sądów wyższych prawa niemieckiego na zamku Krakowskim / M. Bobrzyński. – Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagellońskiego, 1875.
15. **Helcl, A.Z.** Pism pozostałych wydanie pośmiertne / A.Z. Helzl. Tom 1. – Kraków, 1874. – P. 81–89.
16. **Hube, R.** Sady ich praktyka i stosunki prawne spoleczeństwa w Polsce ku schyłkowi 14 wieku / R.Hube. – Warszawa : Redakcyja Biblioteki Umiejętności Prawnych, 1886. – P. 17–20, 53–55.
17. **Surowiecki, W.** O upadku przemysłu i miast w Polsce / W. Surowiecki. – Poznań : Nakładem i drukiem J.I. Kraszewskiego (Dr.W. Łebński), 1886.
18. **Macejowski, W.A.** Historia miast i mieszczan w krajach dawnego państwa polskiego od czasów najdawniejszych aż do połowy XIX w. / W.A. Macejowski // Roczniki towarzystwa przyjaciół nauk poznańskiego. – Poznań, 1890. – T. XVII. – Z. 2.
19. **Dąbkowski, P.** Prawo prywatne polskie / P. Dąbkowski. – T. 1. – Lwów : Towarzystwa dla poperania nauki polskiej, 1910.
20. **Jabłonowski, A.** Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym / A. Jabłonowski. – Tom VI. Podlasie (województwo). – Warszawa : Skład główny u Geebethnera i Wollfa, 1910. – Cz. III.
21. **Jabłonowski, A.** Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym / A. Jabłonowski. – Tom VI. Podlasie (województwo). – Warszawa : Skład główny u Geebethnera i Wollfa, 1909. – Cz. II.
22. **Kutrzeba, S.** Historia ustroju Polski w zarysie / S. Kutrzeba. – Tom drugi. Litwa. Wydanie drugie. – Lwów i Warszawa : Księgarnia polska Bernarda Połonieckiego, 1921.
23. **Jaworski I.** Studia nad ustrojem miast na prawie niemieckim w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Jagiellońskiej / I. Jaworski // Rocznik Praniczo-Wileński. – Wilno, 1931. – T. 5. – P. 297–352.
24. **Jaworski, I.** Przywileje miejskie na prawo niemieckie w Wielkim Księstwie Litewskim / I. Jaworski // Rocznik Prawniczo-Wileński. – Wilno, 1929. – T. 3. – P. 48–61.
25. **Kowalenko, W.** Geneza udziału stołecznego miasta Wilna w sejmach Rzeczypospolitej / W. Kowalenko // Atheneum Wileńskie : Wydawnictwo Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. – Wilno. – R.3, 1925 – 1926, #10-11. – P. 327–373. Atheneum Wileńskie : Wydawnictwo Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. – Wilno. – R. 4, 1927. – # 12. – P. 27–137.
26. **Hedemann, O.** Druja / O.Hedemann. – Wilno : Zorza, 1934.
27. **Kolankowski, S.** Powiat Wołkowycki w końcu w.XVII / S. Kolankowski // Atheneum Wileńskie Wydawnictwo Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. – Wilno. – R. 14, 1939. – Z. 1. – P. 249–261.
28. **Łowmiański, H.** „Whody” miast litewskich” / H. Łowmiański // Atheneum Wileńskie : Wydawnictwo Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. – Wilno. – R. 1. – 1923. – #3-4. – P. 398–466. – R. 2, 1924. – # 5-6. – P. 70–99.
29. **Wyslouch, S.** Posługi komunikacyjne w miastach WKL na prawie magdeburskim / S. Wyslouch. – Wilno, 1936.

30. **Ptaśnik J.** Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce / J. Ptaśnik. – Kraków, 1934.
31. **Lange, O.** Lokacja miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich (z mapą) / O. Lange // Pamiętnik historyczno – prawny pod redakcją Przemysława Dąmbkowskiego. – Tom 1. – Zeszyt 5. – Lwów, 1925.
32. **Aleksandrowicz, S.** Miasteczka Białorusi i Litwy / S. Alexandrowicz // Akta Baltiko-Sławika. – 1970. – #7.
33. **Aleksandrowicz, S.** Powstanie i rozwój miast województwa Podlaskiego / S. Alexandrowicz // Akta Baltiko-Sławika. – 1964. – # 1.
34. **Aleksandrowicz, S.** Miasta Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Rec.: Экономическое развитие городов Белоруссии в 16 – 1 пол. 17 в. – Минск, 1966. – 225 с. / S. Alexandrowicz // Kwartalnik historyczny. – R. LXXV, – Warszawa, 1968. – # 2. – P. 411–420.
35. **Aleksandrowicz, S.** Gospodarze, prawne i etniczne osobliwości sieci miejskiej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI – XVII w. / S. Alexandrowicz // Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy. Red. J. Wyrozumski. – Kraków, 1996. – P. 61–89.
36. **Alexandrowicz, S.** Städte in den weissrussischen Gebieten des Grossfürstentums Litauen (15. bis 18. Jahrhundert) / S. Alexandrowicz // Handbuch der Geschichte Weissrusslands / Hrsg.: D. Beyrau, R. Linder. – Gottingen : Vandenhoeck&Ruprecht, 2001. – P. 276–290.
37. Historia ustroju i prawa polskiego / J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak. Wydanie 4. – Warszawa : Wyd-wo Prawnicze PWN, 1999. – 655 p.
38. **Bardach, J.** Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII wieku / J. Bardach // Kwartalnik historyczny. – R.87. – № 1. – Warszawa, 1980.
39. Беларускі горад у часе і прасторы: 500 гадоў Полацкай магдэбургіі: зборнік навуковых прац / Полацк. дзярж. ун-т, Ін-т гісторыі НАНБ. – Наваполацк : ПДУ, 2001. – 292 с.
40. **Jarmolik, W.** Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 r. / W. Jarmolik // Przegląd historyczny. – T. LXXIII. – Z. 1-2. – Warszawa, 1982. – P. 23–45.
41. **Bogucka, M.** Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej / M. Bogucka, H. Samsonowicz. – Wrocław, 1986.
42. **Samsonowicz, H.** Kultura prawnicza miast polskich w średniowieczu / H. Samsonowicz // *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich.* – Poznań, 1984. – P. 319–323.
43. **Samsonowicz, H.** Z zagadnień ustrojowych miasta średniowiecznego / H. Samsonowicz // *Wiekі średnie. Medium aevum. Prace ofiarowane T. Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin.* – Warszawa, 1962. – P. 151–157.
44. **Samsonowicz, H.** Samorząd miejski w dobie rozdrobienia feudalnego w Polsce / H. Samsonowicz // *Polska w okresie rozdrobienia feudalnego / Pod red. Henryka Lowmiańskiego.* – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1973. – P. 133–157.
45. **Bogucka, M.** Miasta a władza centralna w Polsce i w Europie wczesnonowożytnej (XVI – XVIII w.) / M. Bogucka // *Wydział I Nauk Społecznych PAN. Historia. – Zeszyt 4.* – Warszawa, 2001. – 47 p.
46. **Bogucka, M.** Miasta a życie polityczne w Polsce XVI – XVII wieku / M. Bogucka // *Władza i społeczeństwo w XVI i XVII w.* – Warszawa, 1989. – P. 39–46.
47. **Bogucka, M.** Miejsce mieszczanina w społeczeństwie szlacheckim: atrakcyjność wzorców życia szlacheckiego w Polsce XVII wieku / M. Bogucka // *Społeczeństwo staropolskie.* – Warszawa, 1976. – T. 1. – P. 185–199.
48. **Bogucka, M.** Mieszczaństwo Warszawy w XVI i w pierwszej połowie XVII w. / M. Bogucka // *Społeczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym.* – Warszawa, 1977. – P. 393–421.
49. **Bogucka, M.** Miasta Europy środkowej w XIV – XVII w. Problemy rozwoju / M. Bogucka // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.* – T. XLII. – 1981. – P. 5–23.
50. **Kuraś, S.** Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi Małopolskich XIV – XV wieku / S. Kuraś. – Wrocław, 1971.

51. **Rymaszewski, Z.** Miejskość czy wiejskość prawa niemieckiego w Polsce / Z. Rymaszewski // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki humanistyczno-społeczne. – Łódź, 1970. – Seria 1. – Zesz. 69. – P. 65–85.
52. **Szczygieł, R.** Lokacje miejskie w dobrach królewskich Małopolski w XVI wieku / R. Szczygieł // Droga historii. Studia ofiarowane J. Szymańskiemu w 70-tą rocznicę urodzin. – Lublin, 2001. – P. 175–184.
53. **Szczygieł, R.** Miasta polskie za ostatnich Jagiellonów / R. Szczygieł // Przegląd badań // Rocznik Lubelski. – 1968. – T. XI. – P. 127–151.
54. **Szczygieł, R.** Miasto w późnym średniowieczu. Lokacja na prawie niemieckim / R. Szczygieł // Chełm i Chełmskie w dziejach. Red. R. Szczygieł. – Chełm, 1996. – P. 27–49.
55. **Szczygieł, R.** Wpływ konfliktów wewnętrznych w miastach polskich XV – XVI wieku na zmiany struktur społecznych / R. Szczygieł // Stare i nowe struktury społeczne w Polsce. – T. 1. – Lublin, 1994. – P. 39–50.
56. **Szczygieł, R.** Wpływ unii Polski z Litwą na rozwój urbanizacji pogranicza obydwu państw od końca XIV do XVI wieku / R. Szczygieł // Stare i nowe struktury społeczne w Polsce. – T. 3. / Red. W. Misztol, J. Styk. – Lublin, 2002. – P. 137–145.
57. **Szczygieł, R.** Wpływ właścicieli na skuteczność lokacji miast prywatnych w XV i XVI wieku. Etapy urbanizacji Uchań / R. Szczygieł // Res Historica. – Tom 23. – Lublin, 2006. – P. 19–27.
58. **Zientara, B.** Źródła i geneza “prawa niemieckiego” (ius Teutonicum) na tle ruchu osadniczego w Europie zachodniej i środkowej w XI – XII w. / B. Zientara // Przegląd historyczny. – Warszawa, 1978. – T. LXIX. – P. 17–69.
59. **Kamińska, K.** Communitas Civium w miastach polskich rządzących się prawem magdeburskim / K. Kamińska // Acta Universitatis Nicolai Copernici. – Prawo XXX. – Nauki humanistyczno-społeczne. – Zeszyt 218. – 1990. – P. 25–37.
60. **Bojarski, W.** Speculum Saxonum i Ius municipale jako źródła prawa w dziejach Tucholczyka / W. Bojarski // Acta Universitatis Nicolai Copernici. – Prawo XXX. – Nauki humanistyczno-społeczne. – Zeszyt 218. – 1990. – P. 39–56.
61. **Górczak, Z.** Miasteczka Wielkopolskie w późnym średniowieczu / Z. Górczak // Poznański rocznik archiwalno-historyczny. – Rocznik X/XI. – 2003/2004. – P. 17–26.
62. **Baliński, M.** Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym / M. Baliński, T. Lipiński. – Warszawa, 1885. – Wyd. 2. – T. 4.
63. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / wydany pod redakcją Filipa Sulimierskiego, Bronisława Hlebowskiego, Władysława Walewskiego. – Warszawa : Nakładem Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880 – 1902.
64. **Głóger, Z.** Encyklopedia staropolska ilustrowana / Z. Głóger. T. 1-4. – Warszawa : Druk P. Laskauera i W. Babickiego, 1900 – 1904.
65. Sześć broszur politycznych z XVI i początku XVII stulecia. – Kraków : Polska akademia umiejętności, 1921. – P. 281–305.
66. Słowniczek łacińsko-polski wyrazów prawa magdeburskiego z wieku XV. – Poznań : Biblioteka Kórnicka, 1875.